
HET NIEUWE THEATRUM PHYSICUM 1768

DE ORANJERIE AAN DE ELIGENSTEEG

Inleiding

De ingang van de oude Hortus van de Rijksuniversiteit Utrecht ligt aan de Nieuwe Gracht tussen de huizen met de nummers 183 en 187. Wanneer u de Hortus binnengaat en bij de eerste splitsing linksaf gaat, komt u eerst langs de achterkant van het Biohistorische Instituut (Instituut voor de Geschiedenis van de Biologie van de R.U.U.).

Dit was vroeger de woning van de hoogleraar in de botanie, die tevens directeur van de Hortus was. Volgens ziet u (eveneens links) de nog niet zo lang geleden gerestaureerde oranjerie, die omstreeks 1726 gebouwd zou zijn.

Of deze oranjerie toen direct van steen of eerst van hout op een stenen fundament gebouwd werd is nog een punt van onderzoek.

Wanneer u vanaf de ingang echter rechtdoor loopt langs de kassen ziet u plotseling aan uw rechterhand net voorbij de laatste kas een gebouw, dat er uitziet als een 18de-eeuwse patriciërs woning.

Dat is de oranjerie, die in juni 1768 geopend werd. Het gebouw is van buiten nog in de oude staat. Binnen is de benedenruimte, die dienst gedaan had als „winterhuizinge“ voor grote en hoge, niet winterharde planten, nu in gebruik als klimaatkamer en opslagruimte.

Wat nu volgt is het verhaal van de moeizame en uitermate trage onderhandelingen over de bouw van deze oranjerie.

Op 8 juni 1768 verkeerde de Utrechtse Akademie in feestelijke stemming. Die dag gingen er met de plechtige inwijding van een nieuw gebouw in de Hortus Botanicus aan de Nieuwe Gracht twee lang gekoesterde wensen tegelijkertijd in vervulling, namelijk een nieuw onderdak voor de z.g. oranjerieplanten en een aparte ruimte voor het onderwijs in de fysica.

De oude oranjerie zou in een zeer slechte staat verkeren en was bovendien te klein om alle planten die niet winterhard waren te bevatten. Het onderwijs in de fysica werd gegeven in het z.g. Theatrum Anatomicum aan de Lange Nieuwstraat. Ook daar was te weinig ruimte.

Al in 1744 was er sprake van dat het oude winterhuis (de oranjerie) bouwvallig was en dat er nodig een nieuw moest komen.

In Resolutiën van de Vroedschap¹⁾ staat het volgende te lezen: „13 april 1744: de HH. gecommitt. tot den hortus academicus communiceerden de vergaderinge, dat haar Ed. na gedane inspectie, het winterhuys aldaar [d.i. de in 1726 gebouwde oranjerie] tot con-

servatie van de orangerie en andere uytlandse planten en bijgewassen in sodanigen verval en slegten staat hadden bevonden, dat geen dienst meer van konde hebben; uyt dien hoofde ter behoudt van geyde planten 't zelve behoorde vernieuwd off wel elders, vermits gebrek van terreyn, gemaakt te werden; dat haar Ed. onderrigt waren, seecker vierkant stuk lands, groot 44 voeten, de Roomsche kercke compeeterende [de St. Annakerk] daartoe geheel bequaam te zijn. Waarop gedelibereerd, heeft de Vroedschap haar Ed. bij provisie versogt, desweegen nader te willen informeeren, en voor wat prijse voorschreeve land te bekomen (zoude) zijn, omme alsdan nader te resolveren.“

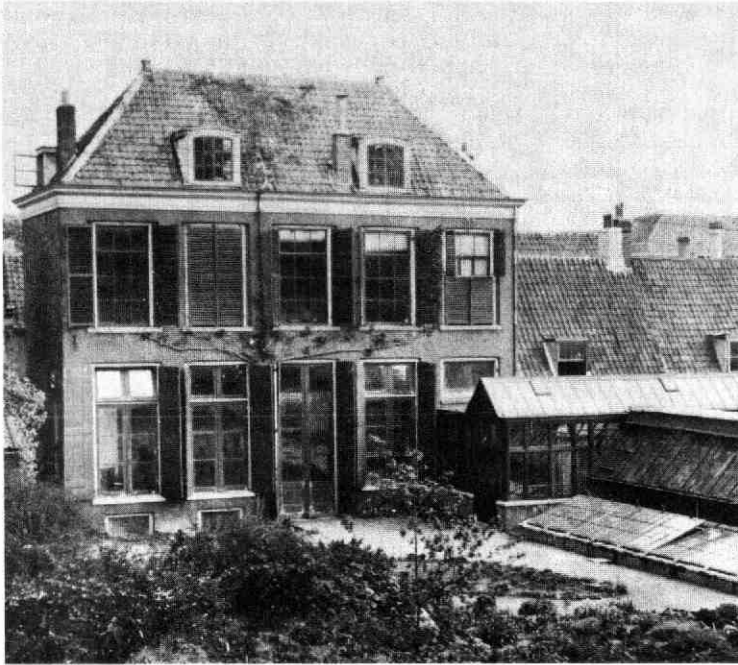
Blijkens het onmiddellijk volgende besluit van 1 juni hebben de onderhandelingen over de aankoop van de grond voorlopig tot niets geleid; evenmin schoot men op met het herstellen van het winterhuis.

In Miedema²⁾ lezen we op 1 juni 1744 het volgende: „Autorisatie om het winterhuis bij den Hortus, ter bewaring van oranjeboomen en andere teere planten, te doen herstellen.“

Van deze reparatie is blijkbaar weinig terechtgekomen, want een jaar later lezen we in de vroedschapsresoluties op 14 juni 1745³⁾: „De Vroedschap, berigt wegens de slegte toestand, soo aan hout als muurwerck, der huysinge, genaamd theatrum anatomicum, alsmeede van het verval van 't oranjehuys, alwaar de uytheemse planten en gewassen in de academiethuyn bewaart worden, zijn de HH. gecommitt. tot den Hortus versogt, de voornaamste defecten en onkosten tot herstellinge derselven te doen opgeven ende ter vergadering voor te brengen.“

Op 19 juli van hetzelfde jaar werd de gecommiteerden voor de hortus nogmaals verzocht een bestek te maken voor de reparatie van het „orangehuys“⁴⁾. Bina een jaar later op 12 april 1746 „Rapporteerden de HH. gecommitt. tot den Academiethuyn, dat haar Ed. nae gedane inspectie bevonden hadden, 't orangehuys aldaar geheel vervallen en onherstelbaar te zijn, (dat) uyt dien hoofde een nieuw aangelegt en gemaakt (behoorde) te worden, dog daartoe geen terreyn (hadden) connen uytvinden. Haer Ed., vermeynende, dat misschien voor een sommetje een hoeck lands van 't erff der Roomsche-Catholijcke kerk [St. Annakerk] zoude te bekomen zijn, heeft de Vroedschap, opgemelde HH. gecommitt. verzogt ende geauthoriseert, omme met de voorschreeve erff is compeeterende, dienaangaande te spreken en handelen ten minsten kosten van de Stad, alles approbatie van haer Ed. Achthb“⁵⁾.

Ineens schijnt er vaart achter de zaak gezet te wor-

De oranjerie omstreeks 1933. Uit een foto-album berustend bij het Biohistorisch Instituut, Nieuwe-gracht 187.

den. Al binnen 14 dagen (op 25 april) rapporteerden de gecommiteerden, dat zij bedoeld stuk grond voor f 1100, — („of een hondert gulden meer onbegrepen“) hebben gekocht. De vroedschap droeg hun op een bestek in te dienen voor de nieuw te maken oranjerie⁶).

Op 6 juni werd een tekening voor die nieuwe oranjerie ingediend⁷).

De vroedschap is blijkbaar niet tevreden geweest over dit ontwerp, want op 27 juni stond in de Resoluties genoteerd, dat er een nieuwe tekening door „een ander bekwaam timmerman“ gemaakt zou moeten worden⁸).

Toen gebeurde er ineens niets meer. Met Vroedschapsresolutie van 8 augustus 1746: „Vermits het seizoen verloopt en de tijd nadert tot berging ende conserveering van de uytheemsche planten en gewassen in de Academiethuyn en het vertreck daartoe van outs gebruykt, geheel vervallen en onbequaam gevonden word“ werd het verzoek van 27 juni herhaald⁹).

Vervolgens werd op 19 september gevraagd naar een andere plaats voor de oranjerie om te zien en daarover te rapporteren⁹).

Wat zou er dan met dat stukje grond gebeurd zijn? Een vraag waarop de auteurs van dit artikel het antwoord niet bekend is. De gecommiteerden berichtten op 10 oktober 1746 „dat de oude oranjerie in zooverre is opgeknapt, dat zij in den a.s. winter nog dienst kan doen en leggen een tekening over van een nieuwe oranjerie 'van hout, op een steene voet, in dier voegen, als op de hofsteede Elsenburgh lange jaaren gestaan heeft'“¹⁰).

Een jaar later was er nog niets gedaan aan de bouw

van de nieuwe oranjerie. Wel was er opdracht gegeven „het oude orangehuys in den Academiethuyn provisioneel wat te doen repareren en calefateren“ (24 april 1747)¹¹).

Zeven jaar later: 24 juni 1754 „Machtiging aan de gecommiteerden tot Stadsfinantie om in den Hortus de kast voor vreemde gewassen te doen repareren; met verzoek een bestek in te dienen voor een nieuwe Oranjerie“¹²).

Elf jaar lang gebeurde er weer niets.

Op 8 juli 1765 werd het volgende in de vroedschapsresoluties genoteerd: „Op voorstel van HH Burgmrn zijn HH gecommitt. ter directie van Stads Finantie versogt om te examineren, of er niet een nieuw orangehuys diende gemaakt te worden, en of bij de hortus academicus, vermits er eenige gewassen zoo hoog zijn geworden, dat ze niet meer kunnen uyt of in 't jegenwoordige orangehuys, dat zeer bouwvallig is, gebragt worden, [hierna moet iets zijn uitgevallen (Kernkamp)] alsmede of men niet gevoeglijk boven dezelve een musicamer zoude appropieren¹³).

Nu werd er toch ineens haast gemaakt.

22 juli 1765: „Rapport van gecommitt. ter directie van Stads Finantiën over 't maken van een nieuwe oranjerie in den hortus academicus, midsgaders over 't plaetzen van de musicqzaal boven gemelde oranjerie; dat zij, de HH gecommitt. inspectie oculair genomen hebbende van 't erff, 't geen de Vroedschap reeds voor eenige jaaren — — — gepersuaedeerd zijnde van de noodzakelijkheid, die er was om een betere berging voor de boomen en gewassen te doen appropieren — — — te dien eynde gekogt heeft, gezien hadde, dat die plaats voor eene oranjerie zeer geschikt zoude zijn, dog niet voor eene musicqzaal, uit hoofde

dezelfde niet spatieus genoeg en de avenue daartoe te difficiël zoude zijn, dog dat, wanneer de Vroedschap mogte inclineren om de concertzaal mede aldaar te hebben, dat dan twee huysjes, uitkomende aan de oostzijde van de Lange Nieuwstraat en op den hoek van de Groot-Eliesteeg, aan de zuidzijde, zouden dienen gekogt te worden, en welke zij, HH gecommitt. vermeinden, dat bijaldien deze zaak secreet behandeld wierd, voor 800 gulden te krijgen zouden zijn, wanneer men ruymte genoeg zoude hebben om eene concertzaal met zijn toebehoren boven de orangerie te maken en de avenue daartoe zeer ruim en gemakkelijk zoude zijn, en dat 't een en ander volgens opgave van de Fabricq zoude kosten 12.000 gulden²⁰) wijders dat zij HH gecommitt. in gevalle haar Ed. Achtb. daartoe mogten overgaan, eene accurate tekening en bestecq van deeze gehele timmeragie zouden doen vervaardigen en dezelve nader aan de Vroedschap ter deliberatie overleggen. Waarop gedelibereerd en gelet zijnde op 't rapport, heden over veertien dagen door de HH gecommitt. ter directie van Stads Financiën uitgebragt, heeft de Vroedschap, zig daarmede conformerende, goedgevonden, de HH gecommitt. ut supra te verzoeken en te autoriseren om een plan en bestecq zo na mogelijk te doen maken, op wat wijze een orangerie en boven dezelve eene concertzaal op de aangewezen plaats zoude dienen gemaakt te worden, en dezelve zo ras doenlijk aan de Vroedschap over te leggen, ten einde heden over vier weken daarop finaal kan geresolveerd worden. En is dezen aangaande de secreesse gecommandeert¹⁴).

19 aug. 1765: „Ondanks het advies van de gecommitt. ter directie van de Stads Financie, dat een concertzaal in het gerestaureerde pand van de Mariakerk niet zal voldoen, persisteert de Vroedschap bij haar besluit van 20 Mei II, om het schrijnwerkerspand te doen inrichten tot een muziekzaal. Het concept van een te maken orangerie wordt in advies gehouden¹⁵).

De muziekzaal is een onverwacht en nieuw element in dit verhaal. Het muziekleven in Nederland was in de 18e eeuw een bloeiende zaak. Er bestonden in vele plaatsen z.g. muziekcolleges, die eerst alleen voor eigen genoegens musicerden, maar allengs kwamen er steeds meer toehoorders. Zo ook in Utrecht. De ruimte, die men daar aanvankelijk voor gebruikte werd te klein. Het Utrechtse Collegium verzocht de vroedschap in 1765 of „hun een convenabler plaats tot het houden van het concert mogt worden geaccordeert¹⁶”. Uiteindelijk werd het koor van de Mariakerk daarvoor ingericht¹⁶).

En weer was er een jaar stilte.

Op 25 augustus 1766 lezen we in Kernkamp¹⁷): „Besloten 'voor de groote dadelboom, dewelke thans in den hortus zeer kwalijk geplaatst en bewaard is, eene convenabeler plaats uit te kiezen en aldaar voor denzelfden een goede, sterke kas te doen maken¹⁷”. Het lijkt niet waarschijnlijk dat voor die dadelpalm een aparte kas gemaakt is. Vermoedelijk is deze boom ondergebracht in de nieuwe orangerie, die dan toch eindelijk gebouwd leek te zullen worden, want op 8 sep-

tember (1766) werd besloten tot het maken van een bestek en een begroting van de kosten van een te bouwen orangerie in de hortus¹⁸).

Op 10 november werd dit bestek ingediend. De kosten zouden f 3.997, - 10 st. bedragen. Dit was aanmerkelijk minder dan in 1765 begroot was.

„De Vroedschap machtigt de gecommitt. ter directie van Stads financiën alles overeenkomstig het bestek 'in gereedheid te doen brengen, ten einde 't zelve in 't voorjaar kan worden gemaakt' ” (10 nov.)¹⁹).

Dit bestek was niet te vinden in de archieven, echter wel verscheidene rekeningen uit het jaar 1767 waarin sprake is van de nieuwe „Orangerie in de Stadstuin”. 23 maart 1767: „De gecommitt. berichten, dat zij 'door den Fabricq hadden laten formeren een tekening van de nieuwe te maken orangerie in den hortus academicus, met een verdieping daarboven, volgens 't geproponeerde van den prof. Hahn, op voorleden Maandag voorgedragen, alsmede een begrotinge van de onkosten van gemelte verhoginge en voor de kasten en banken op dezelve bovenvertrekken, 't welk ten allerhoogsten zoude belooopen eene somme van f 1500. -'. Zij worden gemachtigd, overeenkomstig deze tekening de orangerie te laten maken, 'met een kelder onder dezelve, en zulks hoe eerder hoe liever in 't werk te doen stellen.' ”¹⁹).

In het Gemeente-archief te Utrecht bevindt zich een „Memorie of Staat van koste wegens het maken van een Oranjehuis en een MusiekSaal in de Stadts Tuyn”, die een aanmerkelijk hoger bedrag opgeeft nl f 11.544, -²⁰).

Hierna verneemt men in de Acta et Decreta en de Vroedschapsresolutiën niets meer over het nieuwe winterhuis. Of en zo ja, wanneer het ten slotte gebouwd is, blijft in het duister. Wel duikt er in de stukken een geheimzinnig „novum theatrum physicum” op. In september 1773 wordt er namelijk een kist met gedroogde, exotische planten bezorgd voor de Academie te Utrecht, waarover de nieuwgekozen burgemeester Van Royen in oktober van dat jaar beslist, dat de collectie moet worden bewaard in „novo theatro physico”²¹). Kernkamp vermoedt, dat het hier de verdieping boven de nieuwe orangerie betreft, waarvan hierboven (in 1767) sprake is geweest, maar heeft hieromtrent geen zekerheid.

In zijn boek *De Utrechtsche Universiteit* verwijst Kernkamp naar een rede van de hoogleraar Rau, gehouden op het akademiefeest van 1786 (150-jarig bestaan): „Na enkele opmerkingen over den kruidentuin gaat hij aldus voort: 'Op zijde van den tuin vertoont zig het gebouw voor de natuurkundige lessen geschikt, met geen minder kosten voor agttien jaar [dus in 1768] opgerigt. Vóór dien tijd plagten de natuurkundige proeven in dezelfde vertoonplaats te geschieden, alwaar thans de ontleedkundige aanwijzingen [= anatomische demonstraties] gedaan worden. Doch, daar dit aan meer dan ééne zwaarigheid onderhevig was,' besloten onze curatoren 'om onzer Academie dit nieuw sieraad toe te voegen, hetgeen tevens dienen moet ter bewaring van de natuurkundige werktuigen, waartoe egter thans nauwelijks plaats genoeg is, en in't geheel niet wezen zal, wanneer bij

dien toestel, met den tijd, eens all die voorraad van werktuigen komen zal, welken de aanzienlijken Heeren, die de bijzondere lessen in de natuurkunde van de hooggeleerden Rossijn bijwoonen, zig hebben aangeschaft, en onder zekere voorwaarde, aan de stad geschonken' ""22).

Kernkamp schrijft iets verder, dat hem dit verbaasde, daar hij nooit iets gelezen had over de oprichting van een afzonderlijk gebouw voor de natuurkunde. Hij vermoedt echter, dat de ruimte boven de nieuwe oranjerie als zodanig dienst deed.

In het kader van een onderzoek van mevrouw Terken naar de geschiedenis van de Utrechtse Hortus heeft mevrouw Spaamer-Buursink enkele oraties van 18de-eeuwse Utrechtse hoogleraren in de botanie vertaald. Hieronder was ook een oratie van Johannes David Hahn (1729-1784). Hahn was vanaf 1753 hoogleraar in de filosofie, de experimentele fysica en de astronomie aan de Utrechtse hogeschool. Vanaf 8 januari 1759 doceerde hij medicijnen, botanie en chemie als opvolger van de in 1758 overleden Van Wachendorff. Hij behield daarnaast de experimentele fysica.

Hahn was de man die door James Boswell werd gesignaleerd in verband met diens depressie. Belle van Zuylen bezocht in gezelschap van haar broers vier avonden in de week de natuurkundige demonstraties van Hahn²³).

Op 8 juni 1768, de datum waarmee dit artikel aanvangt, hield Hahn een „Praelectio Academica“ [academische voorlezing] over „de wiskunde en de scheikunde en de wijze waarop zij elkaar wederzijds te hulp komen“. Dit geschiedde „ter gelegenheid van de inwijding van het nieuwe Theatrum physicum“. De rede werd gedrukt te Utrecht bij Joannes Broedelet, Academie-drukker, in 1768. (De vertaling van deze oratie is nog niet in druk verschenen.)

Op „de wiskunde en de scheikunde en de wijze waarop zij elkaar wederzijds te hulp komen“ zullen wij nu niet verder ingaan.

Maar het begin van Hahns redevoering uit 1768 verschaft opheldering over de nieuwe oranjerie, die na ruim twintig jaar dralen en overleggen in 1766 dan eindelijk gebouwd zou worden en waarover wij noch in de Acta et Decreta noch in de Vroedschapsresolutiën meer iets vernemen. Bovendien is het raadsel van het „novum theatrum physicum“ nu opgelost en het vermoeden van Kernkamp bevestigd, dat dit gelegen zou zijn boven de nieuwe oranjerie.

Wij laten hier het begin van Hahns redevoering volgen.

„Academische voorlezing over de wiskunde en de scheikunde en de wijze waarop zij elkaar wederzijds te hulp komen.

Allen die het aanzien en de belangen van de Utrechtse Academie een warm hart toedragen zijn, dunkt mij, betrokken bij de feestelijkheden van heden. En aangezien ik erop vertrouw, toehoorders, dat ieder uwer daartoe gerekend dient te worden, heb ik werkelijk geen enkele reden om eraan te twifelen of gij u wel zult willen verwaardigen deze dag, waarnaar wij met

zoveel verlangen hebben uitgezien, samen met mij in gepaste vrolijkheid te vieren.

Dit gebouw zelf, waarin wij heden voor het eerst tezamen zijn gekomen, toont door zijn schitterende inrichting aan, welk een groot geschenk onze wetenschappen hebben ontvangen, en ook hoeveel zij te danken hebben en aan wie, en legt ons de feestelijke plicht op lof en dank uit te brengen.

En het is mij een buitengewoon grote vreugde, toehoorders, dat de bouw en de inwijding ervan tijdens mijn leven plaatsvinden. Niet slechts omdat het toenemend welzijn van de Academie mijn gemoed, dat brandt van liefde voor de Alma Mater, van een diep welbehagen vervult, maar ook omdat ik inzie hoe eervol het voor mij is de wens te mogen vervullen, die door twee beroemde mannen, die mij tijdens hun leven zeer genegen waren, namelijk Wachendorff en Musschenbroek, het eerst is opgevat²⁴).

Immers er was vroeger maar één collegezaal (theatrum), gebouwd voor de beoefening van de anatomie en de fysica, en die was goed bruikbaar voor het ontleden en demonstrenen van kadavers, maar voor het verklaren van vele zaken, de natuur betreffende, niet geheel en al geschikt²⁵).

Zelf heeft Musschenbroek eertijds naar een passender ruimte verlangd, niet alleen toen hij onze Academie nog met zijn aanwezigheid opluisterde, maar ook heeft hij mij op grond van de buitengewone genegenheid, waarmee hij haar nog bejegende toen hij al elders vertoefde, van dat verlangen deelgenoot willen maken, en naast de raadgevingen waarmee hij mij in mijn jonge jaren placht te steunen heeft hij mij onder andere zeer dikwijls op het hart gedrukt, dat ik toch vooral geen gunstig moment en geen gelegenheid voorbij mocht laten gaan zonder daarop aan te dringen.

Wachendorff echter, die ongelofelijk veel moeite heeft besteed aan het inrichten en ordenen van de academietaun, en zich gedurende de korte spanne van slechts enkele jaren ten opzichte van onze flora onsterfelijk verdienstelijk heeft gemaakt, zag in, dat de oude winterbehuizingen de geweldige menigte planten die hij in de hortus had ingebracht, niet konden bevatten. Hij hield het vooral voor wenselijk dat er een ruimere en voor de overwintering meer geschikte huisvesting beschikbaar zou worden gesteld. Door zijn aansporingen wist hij te bewerkstelligen dat reeds geruime tijd geleden een voor dat doel geschikt terrein op overheidskosten werd verworven²⁶).

Zelf is hij ons door een vroegtijdige dood ontrukkt en heeft hij de fundamenten van het gebouw niet eens meer gezien.

Aangezien mij de eer te beurt viel deze mannen op te volgen, die zich zo buitengewoon verdienstelijk hebben gemaakt jegens de Academie, jegens onze studierichting en zelfs jegens mij, zal het u niet verwonderen, toehoorders, dat ik deze dag beschouw als een van de gelukkigste perioden van mijn leven en dat ik verklaar, waarom wij er trots op zijn dat hun edelste wens is vervuld.

Hier staat dat gebouw dan; het staat op zeer stevige grondvesten, op een liefelijke plek, zeer gunstig gele-

Oranjerie in 1896 uit fotoalbum aangeboden aan prof. dr. N. W. P. Rauwenhoff (1826-1909) hoogleraar in de botanie te Utrecht van 1871-1896 en wonende in het huis bij de Hortus, thans Nieuwegegracht 187. (Foto: GAU.)

gen, opmerkelijk ruim, smaakvol om te zien, kortom geheel en al van een hoedanigheid en een constructie, volledig in overeenstemming met elk van de beide taken waarvoor het is bestemd. Daarom is het ook verdeeld in twee gedeelten, waarvan het onderste, aan Flora gewijd, onze plantjes een veilige en fleurige overwintering biedt. Het krijgt immers bijna al het zonlicht dat er des winters beschikbaar is en het beschikt over uitstekende mogelijkheden om de luchttoevoer te regelen. Bovendien bevat het een kelder en een waterput en is het verder nog van andere gemakken voorzien, niet alleen om de warmte te bewaren, maar ook om de vochtigheid binnen de perken te houden. Ja, zelfs fleurt het de Hortus op door zijn uiterlijke tooi.

Het bovenste gedeelte echter, bestemd voor de proefondervindelijke filosofie, daarvan kunt ge zelf het beste zien, toehoorder, hoe geschikt dat is en hoe fraai. Wat kan er immers aangener zijn dan de aanblik van de academietaun, die in al zijn uitgestrektheid bijna geheel voor u zichtbaar is? En welk schouwspel is er grootser en onze stad en onze wetenschappen meer waardig dan dat al van die zaken, die gij met één blik vanaf uw zitplaatsen overziet? Recht tegenover u ziet gij de prachtige Fundatie van Renswoude en het Stadsambachtskinderhuis; aan deze zijde het grote gebouw, waarin het scheikundig laboratorium, het anatomisch laboratorium en het beroemde model van de Tempel van Salomo²⁷⁾, dat wij te danken hebben

aan de nauwgezette Mill, zich bevinden. Aan gene zijde ziet gij het botaniegebouw, de oude winterbehuizing en het ruime verblijf der Indische planten.

Ik zou haast zeggen, dat er geen plaats te vinden is, waar men beter gasten uit den vreemde mee naar toe kan nemen om te maken dat zij zich een uitstekend oordeel vormen over de stad en de Academie. En toch ziet gij nog niet alles, toehoorders!

Ten weerszijden van deze collegezaal is immers een vertrek toegevoegd, geschikt om er de natuurkundige apparatuur in op te bergen. De zolderverdieping van dit gebouw tenslotte is zodanig toegerust, dat zij het licht van de zon toelaat of buitensluit al naar gelang het ons goeddunkt, en is dan ook zeer geschikt voor het onderzoek, ja als het ware voor de anatomie van het licht, wat stellig het wonderlijkst van al is."

Tot zover de oratie van Hahn.

Het gebouw lijkt er nu haast net zo uit te zien als voor tweehonderd jaar. Een oude foto van 100 jaar geleden en een andere van 50 jaar oud bevestigen die gedachte.

Het eerste wat opvalt is de hoge tweedelige deur. Het bovenste deel kon naar believen geopend worden of gesloten gehouden. Dat was speciaal voor de zeer hoge planten. De niet-winterharde planten stonden 's zomers in grote kuipen buiten. Nog vóór de eerste nachtvorst werden ze met kuip en al naar binnen gebracht.

Voor bijzonder hoge planten was een gedeelte van de

benedenverdieping voorzien van een nog hoger plafond dan de rest.

Het daarboven gelegen vertrek heeft dan ook een vloer die 1,30 m hoger is dan de vloer in de ruimte ernaast. Ze ligt vlak onder de vensterbank. Aan de buitenkant is daarvan niets te zien. Alle vijf ramen bevinden zich op dezelfde hoogte.

Alle ramen (behalve die op zolder) en ook de deur waren aan de buitenkant voorzien van luiken. Die zijn er nu niet meer. Het gebouw wordt niet meer gebruikt als orangerie, dus zijn de luiken ook niet meer nodig om de planten tegen al te felle zon te beschermen.

Aan de achterkant zijn op de benedenverdieping ook nog twee grote ramen met luiken aan de binnenkant; deze luiken zijn nog aanwezig. Het gebouw ligt met de achterkant aan de Eligensteeg. Daar is te zien, dat er ook aan de buitenkant luiken geweest zijn.

Wanneer men het gebouw binnegaat voert links een ruime en gerieflijke trap naar de eerste verdieping, die in drie vertrekken verdeeld is. Het middelste vertrek is nog lang gebruikt als collegezaaltje. Dit moet de ruimte zijn geweest, die volgens Hahn bestemd zou zijn voor de proefondervindelijke filosofie.

Links en rechts daarvan bevinden zich twee kleine kamertjes, waarvan één dus met de verhoogde vloer. Dat zijn de ruimtes, waarvan Hahn zegt, dat ze gebruikt werden om de natuurkundige apparatuur op te bergen.

Aan de kant van het verhoogde vertrek bevinden zich op zij nog twee ramen. Aan de achterkant zijn ramen bij de trappen. Naar de zolder voert een al bijna even gerieflijke trap als naar de eerste verdieping.

De zolder is in tweeën gedeeld. De ruimte waar je vanaf de trap binnenkomt is voorzien van drie ramen. Het achterste vertrek heeft slechts één raam. De wanden daar zijn zwart. Op de plaats waar vroeger een deur was zijn nog restjes verf te zien van de stof die indertijd vermoedelijk gebruikt is om de ruimte goed lichtdicht af te sluiten. Vroeger waren er waarschijnlijk luiken aan de binnenkant van het raam. De uitsparingen waar deze konden worden aangebracht, zijn nog te zien.

Dit moet de plaats zijn, waar Hahn over sprak, toen hij het had over het onderzoek van de „anatomie van het licht“. Wat dit voor onderzoek geweest kan zijn, is moeilijk na te gaan.

Verder noemde Hahn voorzieningen aan de orangerie „niet alleen om de warmte te bewaren, maar ook om de vochtigheid binnen de perken te houden“. Wat hij met dit laatste bedoelde is ons niet duidelijk.

Wat de verwarming betreft: op het gebouw staat thans nog aan één zijkant een schoorsteen. Op de foto uit de dertiger jaren staat er aan de andere kant ook één en ook naast de voordeur was een schoorsteen. De foto van de vorige eeuw heeft twee schoorstenen aan weerskanten van het dak en één precies middenop. Van deze schoorsteen is zowel binnen als buiten niets meer te zien. Van de andere zijn de rookkanalen nog aanwezig.

De vele rekeningen, aanwezig in het Gemeente-archief Utrecht, uit de jaren 1766 en 1767 zijn even-

zo vele bewijzen voor de bouw van de orangerie in die jaren.

Om een enkel voorbeeld te noemen: de rekening van Jan Verkerk voor „Verdiend en geleverd aan de Stad Utrecht: Gebruikt in de nieuwe orangerie in de Stadstuin: 2 May 3 blauwe hartstene kelderdrumpels, met dubbelde sponningen etc.“ en: „Gebruikt in de voormelde orangerie den 8 May [1767]6 blauwe hartstene drumpels onder de raamtens, met dubbelde sponningen en neuten er op etc.“²⁸⁾.

De genoemde „drumpels“ zijn nog steeds aanwezig. Het gebouw bevindt zich nog in redelijke staat en zou het wat zijn historie en uiterlijk betreft toch wel verdienen op de Monumentenlijst te staan. Hiervoor is inmiddels een aanvraag ingediend, die zeker gehonoreerd zou moeten worden.

H. Spaamer-Buursink
drs. L. Terken

Langeweg 67
Vianen

Noten:

1. G. W. Kernkamp: *Acta et Decreta Senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie*. Utrecht 1938, dl. II, p. 386-387.
2. L. Miedema: *Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie. Vervolg over 1693-1812*. Utrecht 1900, p. 287.
3. Kernkamp II, p. 402.
4. Idem, p. 403.
5. Idem, p. 415.
6. Idem, p. 415.
7. Idem, p. 416.
8. Idem, p. 416.
9. Idem, p. 416.
10. Idem, p. 416.
11. Idem, p. 416.
12. Miedema, p. 320.
13. Kernkamp II, p. 582.
14. Idem, p. 583.
15. Idem, p. 583, 584.
16. D. J. Balfourt: *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw*, (1981), p. 86.
17. Kernkamp III, (1940), p. 10.
18. Idem, p. 11.
19. Idem, p. 11.
20. Gemeente-archief Utrecht Archief Finantiekamer Verpachting en Onderhoud Stadsgoederen nr. 1111.
21. Kernkamp III, p. 77.
22. G. W. Kernkamp: *De Utrechtsche Universiteit*, dl. I De Utrechtsche Academie 1636-1815 (Utrecht 1936), p. 211, 212.
23. F. A. Pottle: *Boswell in Holland, 1763. 1764, 1952*, p. 251, 269, 359.
24. Evert Jacob van Wachendorff 1702-1758, hoogleraar geneeskunde en botanie te Utrecht van 1743-1758. Petrus van Musschenbroeck 1692-1761 hoogleraar te Utrecht in de matheses en de filosofie vanaf 1723 en in de astronomie en fysica (officieel) vanaf 1737. In feite doceerde hij die vakken al vanaf 1723. In 1742 werd Musschenbroeck in Leiden benoemd.
25. Bedoeld wordt het Theatrum Anatomicum gelegen aan de Lange Nieuwstraat waarvan een afbeelding in Kernkamp: *De Utrechtsche Universiteit* dl. I, t.o. p. 206.

26. Evert Jacob van Wachendorff publiceerde in 1747 een catalogus van de Utrechtse Hortus, waarin hij meer dan 3000 plantesoorten vermeldde.
27. Tempel van Salomo: een model door of in opdracht van de Utrechtse hoogleraar in de Oosterse talen, David Mill (1727-1756), gemaakt en na zijn dood door zijn weduwe vermaakt aan de stad, die haar daarvoor tweehonderd ducaten schonk. Het model stond eerst in de Anatomie (zie noot 25) later in het koor van de Janskerk,

waar indertijd ook de universiteitsbibliotheek gevestigd was. Daarna is de tempel na enkele zwerftochten terechtgekomen in het Bijbels Museum aan de Herengracht 366 te Amsterdam waar het, weliswaar niet meer compleet, te bezichtigen is.

28. Gemeente-archief Utrecht Stad II inv. nr. 1260 Acquitte van de 2de kameraar 1767. Leverantie van Jan Verkerk: steen en arbeidsloon, cement 15 nov. 1766, 3 okt. 1767, 909-12-12.

HET CUNERAFEEST IN RHENEN IN 1571

In juni 1987 is, na een eeuwenlange pauze, weer een gebeurtenis tot leven gewekt, die in de late middeleeuwen jaarlijks een ongekend groot aantal bezoekers naar Rhenen trok. Ik doel hier op de festiviteiten, geënt op de figuur van Sinte Cunera, die, zij het thans uit overwegingen van toeristische aard, onder leiding van de plaatselijke VVV weer in Rhenen hebben plaats gevonden.

Helaas is ons over de middeleeuwse feesten weinig bekend. Er is geen beschrijving van overgebleven en wij zullen dus uit anderssoortige bronnen moeten pogen een beeld te krijgen van deze belangrijke gebeurtenissen, die vooral de pelgrimage naar de relikwieën van Sinte Cunera betroffen. Hoewel het niet mijn bedoeling is een wetenschappelijk overzicht over „de bedevaart“ te geven, wil ik graag eerst enkele inleidende opmerkingen maken met betrekking tot bedevaarten en daarna enige bijzonderheden over de Cunerafeesten te Rhenen in het midden van de 16e eeuw vermelden.

Pelgrims

Er is de laatste tientallen jaren veel onderzoek verricht naar de vele aspecten van de bedevaart en de bedevaartganger, de pelgrim. In 1984 was er te München een uitgebreide tentoonstelling aan dit onderwerp gewijd onder de titel „Wallfahrt kennt keine Grenzen“, waar een overzicht over de recente kennis werd gegeven.

De drang tot het ondernemen van een bedevaart, in welke vorm of met welke motivering dan ook, zal waarschijnlijk wel altijd in de geschiedenis van de mensheid hebben bestaan. In een tijd waarin de religie het maatschappelijke en culturele leven overheerste, zijn de bedevaarten vrijwel uitsluitend religieus van aard geweest. De pelgrim ondernam zijn of haar bedevaart naar een „heilige“ plaats, waar gewoonlijk relikwieën (of wat daar voor doorging) van een „heilige“ werden bewaard, of waar een bijzondere gebeurtenis had plaats gevonden.

Deze bedevaart werd gewoonlijk ondernomen omdat de bedevaartganger genezing voor zichzelf of een familielid hoopte te verkrijgen. Een niet te onderschatten aantal pelgrims ondernam deze tocht echter om boete te doen voor begane zonden, hetzij eigener beweging, hetzij als straf, opgelegd door een kerkelijke of burgerlijke overheid. Er was natuurlijk ook een ze-

ker toeristisch aspect aan de pelgrimages verbonden en voor vrouwen was toenmaals een bedevaart eigenlijk de enige gelegenheid om ook eens alleen op reis te kunnen gaan. Zo'n tocht was lang niet zonder gevaren. Wij moeten daarbij bedenken, dat lang niet iedereen deze tocht maakte uit edele of religieuze overwegingen. Bedelaars, dieven, rovers, misdadigers of spionnen mengden zich ook tussen de echte pelgrims.

Aanvankelijk kende men slechts drie belangrijke bedevaartsoorten: Jeruzalem, Rome, en vanaf de 11e eeuw Santiago de Compostella. Daar kwamen echter al gauw vele tientallen plaatsen bij, zodat er alleen al in West-Europa een paar honderd bedevaartsplaatsen te bezoeken was.

Aan het bedevaartswezen waren vele belangrijke aspecten verbonden van economische, culturele en religieuze aard. Het spreekt vanzelf, dat een plaats, die per jaar enkele duizenden of tienduizenden bedevaartgangers mocht ontvangen, hier niet slechter van werd. Waar al deze bezoekers logies vonden, zal wel een raadsel blijven. Van sommige bedevaartsplaatsen is bekend dat de rijken in herbergen slapen en de armen werden ondergebracht in kloosters en in de zijbeuken van de kerk. De plaatselijke middenstand zal ongetwijfeld grote hoeveelheden brood, bier en wellicht ook wijn hebben omgezet maar bovendien ook veel snuisterijen en andere waren.

Er ontwikkelde zich bijna vergelijkbaar met de hedendaagse toeristenindustrie, in dergelijke plaatsen een levendige handel in devotionalia, voorwerpen die, niet alleen ter herinnering aan het afgelegde bezoek werden gekocht, maar zeker ook in de hoop, dat er bepaalde genezende of geluk brengende krachten vanuit zouden gaan. Tevens zouden deze de pelgrim op zijn of haar terugreis moeten beschermen tegen de vele dreigende gevaren.

Pelgrimstekens

Een belangrijke groep van dergelijke voorwerpen wordt gevormd door de pelgrimstekens, kleine voorwerpen, meestal uit een metaallegering van lood en tin gegoten, soms verguld, maar ook wel uit papier of perkament vervaardigd. Volgens een opgave van Köster in „Wallfahrt kennt keine Grenzen“ (München-Zurich, 1984) zijn er in West-Europa thans zo'n 260 plaatsen bekend, waarvan pelgrimstekens